

ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНАНДАҒЫ ОТБАСЫЛЫҚ ТӘРБИЕ МӘСЕЛЕЛЕРІ

PROBLEMS OF FAMILY EDUCATION IN TURKIC PEOPLES

Bereke ZHUMAKAYEVA

cps, acting professor, Altynay Tymbolova PhD, Professor, Kazakh State Women's Pedagogical University, Kazakhstan, Almaty, d.bereke2009@mail.ru

ТҮЙІНДЕМЕ

Мақалада түркі тектес халықтардағы отбасылық құндылықтар, бала өсіру ғұрпы, ұл-қыз тәрбиесіне қатысты түркі халықтарындағы ойлар сараланады. Түркі дүниесінің басын біріктіретін құндылықтардың бірі – ортақ түркілік тәрбие екендігі белгілі. Демек, түркі халықтарының саяси, мәдени, әлеуметтік өміріндегі түркілік тәрбиенің алатын орнын айқындаудың қазіргі түркілік ықпалдасуда маңызы зор. Сондықтан түркі халықтарының тәрбиелік жүйесінің өзіндік ерекшелігін көрсету, ортақ әдеби мұралардағы ой-пайымдарды саралау, түркі тектес қалықтардың дербес әдебиетіндегі ортақ арналарды табу, ұқсастықтары мен айырымдарын қарастырудың маңызы үлкен. Түркі халықтарына ортақ жәдігерлерден басталатын тәлім-тәрбиелік ой-пікірлер ғасырдан-ғасырға, ұрпақтан ұрпаққа жалғасып келеді. Түркілік тәлім-тәрбиелік мәдениеттің түп-төркіні сонау Орхон-Енисейден басталатын көне түркі ескерткіштерінен, тарихи жазба мұралар мен көшпенді ата-бабамыздың көшелі өмір салтынан бастау алады. Осындай асыл қазынаның бірі «Құтты білік» жәдігері. «Құтты білікте» адам баласының басындағы ақыл – сезімнен ажалға дейінгі жақсылық-жаманды жай-жапсары сан қатпарлы қалтарыстары өлең өрнегіне түскен. Солардың бір парасы қазақ халқының ауыз әдебиеті мен жазба әдебиетінде қалыптасты. Түркі халықтарының озық ой-пікірлерін шоғарланған даналық мектебінің заңды жалғасын Абай тағылымынан көруге болады. Абайдың тәлімдік ойлары сан салалы. Соның бір арнасы отбасылық құндылықтарға арналады. Өз бауырына, одан артылса ағайынына қамқорлық жасап жүрген ата-анасының іс-әрекеті балаға өнеге болмай тұрмайды. Бауырына, ағайынына, еліне, жеріне деген сүйіспеншілік пен Отаншылдықтың бастауы бала бойындағы альтруизм. Абай тілінде айтқанда – жылы жүрек пен рахымшылдық.

«Ақылдың мінез сауыты», – деп айтқандай баланың мінез-құлқының іргетасы да ата-ана тәрбиесімен қаланады. «Болар елдің баласына» лайықты іс – талаптылық, татулық, жақсы қылық, сұхбаттастық, жолдастық, сырға беріктік және өнер дей отырып, осы қасиеттерге күншілдік, көрсекызарлық, жеңсікқойлық, пайдакүнемдік, ұсақтық, пысықсымақтық сияқты іс-әрекеттерді қарсы қоя сипаттайды.

Татулық, адалдық жігіттер арасында қаншалықты бағалы болса, жұбайлар (жар) арасында да, кейіндеп ерлі-зайыптылардың өзге құрбы-құрдаспен қарым-ақатынасына да маңызды фактор екендігін көрсетеді. Түптеп келгенде, ақын ойының өзегінде, «пайда ойламай, ар ойлайтын» салауатты қоғам құндылығы жатыр. Өлең ақынның «Көкірегінде қаяу жоқ, қиянат жоқ, Қажымас, қайта айнымас қайран татуды!» көксеген мақсатынан туындағанын аңғаруға болады.

«Тектінің ұрпағы, көргендінің баласы бол» дегенді ту етіп ұстанған түркі жұртының ұрпақ тәрбиесіне қатты көңіл бөлгендігі мақалада келтірілген мысалдар арқылы дәйектеледі.

Кілттік сөздер: Құндылықтар, жәдігерлер, мүдде, түркі мәдениеті, түркілік тәлім-тәрбие, тағылым, қарым-қатынас, ұрпақ жалғастығы, отбасылық құндылықтар.

ABSTRACT

The article analyzes the thoughts of Turkic peoples related to the family values of the Turkic peoples, the way of raising children, the education of the son and the girl. One of the values that unites the Turkic world is common Turkic education. Therefore, the role of Turkic education in the political, cultural and social life of the Turkic peoples is crucial in modern Turkish integration. Therefore, it is important to show the originality of the educational system of the Turkic peoples, to differentiate thoughts on the common literary heritage, to find common channels in the personal literature of Turkic peoples, to look at similarities and differences. The teaching-learning ideas starting with the common items of Turkic peoples are continuing from generation to generation. The origins of the Turkic teaching culture originate from the ancient Turkic monuments starting from the Orkhon-Yenisei, from the historical record and from the nomadic lifestyle of our nomadic ancestors. One of such noble treasures is the "Kutty bilik" legacy. In "Kutty

bilik" the good from the head of the human being to the grave is a good example of a good thing. One of them was formed in the oral literature and written literature of the Kazakh people. The legitimate continuity of the intellectual wisdom of the peoples of Turkic peoples can be found in Abai's essay. Abai's educational ideas are numerous. One of them is dedicated to family values. The behavior of the parent who cares for his own clansman, who cares for his brother, is inappropriate for the child. Love for a relative, a brother, a country, a land, and altruism within the childhood of patriotism. Speaking in Abay - warm heart and mercy.

As the behavior of the "mind of the mind", the foundation of the child's behavior is also raised by parenting. Describing actions such as dignity, peace, goodwill, dialogue, friendship, secrecy, and art, "the child of a country of the future" describes the opposite of such attitudes as dishonesty, cynicism, delicacy, charisma, laxity, harshness.

The value of peace and loyalty is an important factor in the relationship between the fellows and between the couple and the spouse. Ultimately, the value of a healthy society lies at the core of the poet's thought, "thinking not for profit". It is possible to notice that the poet's poem is caused by the desire of the poet, "There is no shame in the chest, no restraint, no fuss! The Turkic people, who claim "to be a son of a noble, be good breeding" are attentive to the examples given in the article.

Key words: value, relic, concern, Turkic culture, Turkic teaching, convention, relationship, continuity of the generation, family values.

Бүгінгі таңда «XXI ғасыр түркі мәдениетінің ғасыры болады, түркі жұртының дәуірі басталды» деген пікірлер барша түркі халықтарын дүр сілкіндірді. Түркітанушы ғалым Дархан Қыдырәлінің «Түркі мәдениетінсіз, түркілік санасыз, түркі тарихынсыз Еуразия кеңістігін елестету мүмкін емес» деген сөзі түркі жұртының әлем алдындағы беделін көрсетеді. Осыдан кейін ортақ түпнегіз, ортақ өркениет сынды дүниелерді түгендейтіміз рас. Жалпы түркі дүниесінің басын біріктіретін құндылықтардың бірі – ортақ түркілік тәрбие деуге болады. Демек, түркі халықтарының саяси, мәдени, әлеуметтік өміріндегі түркілік тәрбиенің алатын орнын айқындаудың қазіргі түркілік ықпалдасуда маңызы өте зор.

Түркі халықтарының ортақ рухани, мәдени мұрасы ұшан-теңіз. Сондықтан түркі халықтарының тәрбиелік жүйесінің өзіндік ерекшелігі бар. Ол ерекшелік – тамыры терең тарихы мен төркіні бір тілі. Тілдес, тарихы тамырлас, діндес ұлттардың ұрпақ тәрбиелеудегі ұстанымдарының да ортақ болып келуі заңды нәрсе. Айталық, «Бесік тәрбиесі», «Салт-дәстүр, әдет-ғұрып тағылымы», «Адамгершілік-имандылық тәрбиесі», «Ерлік-отансүйгіштік тәрбие», «Еңбек пен өнер тәрбиесі», «Ақыл-ой тәрбиесі», «Сұлулық-сымбат тәрбиесі», «Дене тәрбиесі», т.б. тәрбиенің түрлері жас ұрпақтың не нәрсеге болса да құрметпен қарауына үлкен ықпалын тигізеді.

Осы орайда, түркілік тәрбиенің негізін белгілі ғалым Шәкір Ибраев былай деп бағамдайды: «Түркілік тәрбиенің тірегі – түркілік дәстүрдегі имандылық, адамгершілік, елін қорғау қағидасы – бұл көне аңыздар мен жырлар, тағылымдық туындылар, мақал-мәтелдер мен салт-дәстүр, әдет-ғұрып т.б. рухани мәдениет құрылымдары арқылы тәжірибеге айналып, іс-тәжірибе мен халық рухында, ұрпақтар санасында, түркі этностарының менталитетінде қолдау тапқан тәрбиелік тағылымдардың басты әсерлі факторларының бірі болған» [1].

Түркі тілдес даналардың гуманистік ағартушылық идеялары – адамзат ақыл-ойының асыл қазынасы. Түркі халықтарына ортақ жәдігерлерден басталатын тәлім-тәрбиелік ой-пікірлер ғасырдан-ғасырға, ұрпақтан ұрпаққа жалғасып келеді. Осындай асыл қазынаның бірі «Құтты білік» жәдігері. «Құтты білікте» адам баласының басындағы ақыл – сезімнен ажалға дейінгі жақсылы – жаманды жай-жапсары сан қатпарлы қалтарыстары өлең өрнегіне түскен. Дана халық қашанда надандыққа, тасырлыққа ежелден ақыл, білім, тілді, сезімді қарсы қойған. Бұл өсиет кейін талай – талай ірілі – ұсақты шығармаларда жалғасын тапты. Солардың бір парасы қазақ халқының ауыз әдебиеті мен жазба әдебиетінде қалыптасты. Түркі халықтарының озық ой-пікірлерін шоғарланған даналық мектебінің заңды жалғасын Абай

тағылымынан көруге болады. Абайдың тәлімдік ойлары сан салалы. Соның бір арнасы отбасылық құндылықтарға арналады.

Отбасы – адамдардың жаны –тәні жағынан өте жақын ұйымы. Тәні жағынан жақын дейтін себебіміз қандас, бауырлардың мекендеген ыстық ұясы. Барлық жан-тәнімен берілген ата-аналардың, яғни мүдделері бір екі одақтастың мейірім шуағының ордасы деуге болады. Сол отбасында бала алғаш әке, шеше, аға, іні, әпке, қарындас, сіңілі, бауыр дегеннің не екенін танып, әр қайсысының өзіндік орнын түсінеді. Ер жетіп есейіп, жеке отбасын құрғаннан кейін де әр алдамның туған ұясы мейірімнің мекені ретінде өзіне аяулы.

Биологиялық жағынан жақын болмағанымен бұндай сезім отандастарда да болады.

«Ата-анаға көз қуаныш –

Алдына алған еркесі.

Көкірегіне көп жұбаныш,

Гүлденіп ой өлкесі» [2] деген кемеңгер Абай ойы бала ата-ананың барлық мақсат-мүддесі, өмірінің өзегі, барша ғұмырының мәні екендігін айғақтайды.

Ата-ана өз баласына рухани, адамгершілік жағынан да, психологиялық жағынан да әсер етеді. Аялы алақан мен мейірімді көріп өскен баланың қатыгездік пен жауыздықтан алыс болатыны – ғылыми дәлелденген шындық.

Өз бауырына, одан артылса ағайынына қамқорлық жасап жүрген ата-анасының іс-әрекеті балаға өнеге болмай тұрмайды. Көп балалы отбасында тәрбиеленген балалар менмен, өзімшіл болмайтындығын өмір тәжірибесі көрсетіп келеді. Сондықтан қазіргі қоғамның көптеген кеселдері эгоистік тәрбиеден туындап жатады. Бауырына, ағайынына, еліне, жеріне деген сүйіспеншілік пен Отаншылдықтың бастауы бала бойындағы альтруизм. Абай тілінде айтқанда – жылы жүрек пен рахымшылдық.

«Ақылдың мінез сауыты», – деп айтқандай баланың мінез-құлқының іргетасы да ата-ана тәрбиесімен қаланады.

Адамға әсер етуші үш фактор – генмен берілетін ерекшеліктер, тәрбие, қоршаған орта болса, сол басты тәрбиені арқалайтын негізгі тәлімгер – ата-ана.

«Қыран құстың балапаны ұяда не көрсе, ұшқанда соны іледі» дейді халық. Отбасында алған тәлім-тәрбиесі адамға өмір бойына азық болып, келесі буын ұрпағының өміріне де сәулесін түсіреді.

Өмірлік мектептің де алғашқы сабақтары отбасынан басталады. «Ата көрген оқ жонар, шеше көрген тон пішер» дейді кемеңгер халқымыз. Отбасындағы ата-ана кәсібі мен тәлімі, өмір тәжірибелері ұл, қызына беріліп жатады. Сондай-ақ салт-сана, дәстүр жалғастығында да отбасының рөлі жоғары. Әр халық өз ұлтының ерекшелігін келесі ұрпағына қалдырып отыратындығы бергілі.

Қазақ халқының да ықылым заманнан отбасымен ауысып келе жатқан өз құндылықтары бар. Қазақ халқы жасы үлкенді, ақсақалды қарияны, ақ жаулықты әжені ақылдың, даналықтың қайнар бұлағы ретінде құрмет тұтып, ерекше қадірлейді. «Атасы тұрып, ұлы сөйлегеннен без,

Анасы тұрып, қызы сөйлегеннен без»,[3] — деуінің мәнісі де үлкенге деген иба мен ықыласының ерекшелігінен.

Қазақтың туыс-тума, ағайыншылдығы кейде сынға да ілініп жатады. Дегенмен, дәл қазақ халқындай бауырмал халық сирек. Сол бауырмалдық отбасындағы ағайын, туыс, құда,

жегжат, нағашы, жиен, қайын жұрт арасындағы қарым-қатынастан туындап жататыны аян. Осы туыстық қарым-қатынастырдың нәтижесінде халқымыз өз ұрпағын көпшілікке тәрбиелеп, перзенттік парызды, ата-аналық борышты өтеудің де үлгі-өнегесін, із-соқпағын салап беріп келеді.

Отбасы - баланың ең алғашқы университеті іспеттес. Өмірдің сан-салалы торабына бастар алғашқы соқпақтар отбасынан бастау алады. Баланың болашақта атқаратын міндеттері яғни болашақта отбасының қорғаны отағасы бола ма, шаңырақтың шаттығы отанасы бола ма, біреуге жар бола ма, бір елге келін не күйеу бала бола ма? барлығының бастапқы үлгі-нұсқасын, алғашқы сабақтарын отбасынан қабылдап шығады. Сол себепті де қазақ халқында:

«Бала тентек болатыны – үйінен,

Ердің тентек болатыны – биінен,- деген немесе

«Аяғын (ыдысын) көріп асын іш,

Анасын көріп, қызын ал»[4]- деген көреген сөз айтылған.

Жақсы келін, асыл жар тәрбиелі отбасынан шығады. Қазақ халқында «келін» киелі ұғым. Құрылғалы отырған жаңа отбасының негізгі ұйтқысы болатын, болашақ бір елдің анасы болатын қыз бала жаңа ортаға келгенде өз отбасынан жинақтаған үлгі-өнегесін көрсететіні анық. Дегенмен адамның туған ұясында өткізген өмірі – балалық, жастық дәуірені ғана. Былайша айтқанда үйренгенінен, үйренері көп өмір жолы басқа отбасында басталмақшы. Жаңа оратада да жас келін тәрбиесі үшін отбасы ең маңызды рөл атқарары сөзсіз. Әр отбасының өзіне тән ерекшеліктері, заңдылықтары, әдет-салты болады. «Жаман жерге келген келін – келсап» деген сөз де ел ішінде жиі айтылады. Жақсының жақсылығын асырып, кем-кетігін түзейтін, өзінше үлгі-өнеге, өмір сабағын үйрететін ежелер мектебі, аталар мектебі деген сияқты тұтас «қайын жұрт академиясы» да отбасында болады.

Қайын жұрт қыз балаға қаншалықты маңызды болса, ер бала үшін де атқарар рөлі ерекше. Жігерлі ұланның азамат болып бір отбасына тірек, болашақ ұрпаққа жауапты әке болмағы да отбасынадағы жинақтаған өнегесіне қатысты. Ертеңгі отбасының материалдық моральдік ахуалын, өмірлік статусын айқындауда отағасының рөлін алмастыру мүмкін емес. Сондықтан да ер балаң саналы, намысты, жігерлі, қайратты, еңбекқор болса, өмір жолында кездесер кедергілерді жеңе алатыны, отбасының мақсат, мүддесін қорғайтыны, өмірден өз орнын белгілей алатыны айқын. Ер балаңның қайын жұртқа қарым-қатынасы да өскен ортасынан сабақталып жатады. Бұл тарапта қыз бала тәрбиесі мен ер бала тәрбиесін бөле-жара қарамай тұтас қамту керегі анық. Ата сыйлау, қайын аға, қайын апа, балдыздармен дұрыс қарым-қатынасты орнату ер баланың тізгініндегі іс-әрекеттерге қатысты.

Бұл ретте Абай өмірдің татымды-татымсызын таразылап көрмеген, көп дүниенің байыбына бара бермейтін жасөспірім қыз-жігітке тағлымды ойларын өрбітеді. «Болар елдің баласына» лайықты іс – талаптылық, татулық, жақсы қылық, сұхбаттастық, жолдастық, сырға беріктік және өнер дей отырып, осы қасиеттерге күншілдік, көрсеқызарлық, жеңсікқойлық, пайдакүнөмдік, ұсақтық, пысықсымақтық сияқты іс-әрекеттерді қарсы қоя сипаттайды. Өлеңнің мағыналық бір бөлігінде жар таңдау мәселесі мен отбасылық өмірдің мәні мен кейбір қалтарысты тұстары туралы Абай:

«Толқынын жүрегіңнің хаттай таныр,

Бүлк еткізбес қалайша соқса тамыр.

Жар көңіліне бір жанын пида қылып,

Білместігің бар болса, қылар сабыр» – деп, адам бойында сыйластық, сүйіспеншілік, имандылық қасиеттер биік болғанда ғана қол жетер жай екенін аңғартады. Жігіттің жар таңдауға байыппен қарауы, жеңілтек болмауы, болашақ мәнді өмірінің кепілі екендігін баса айтады. Абай өзара сүйіспеншілік пен жарға деген ықылас, пейілді болу жайынан:

«Қатының сені сүйсе, сен де оны сүй,

Қоржаң суық келеді кей сасық ми», – дей келе –

«Ері ақылды, қатыны мінезді боп,

Тату болса, риаз үстіндегі үй» - деп үйлесімді отбасылық ғұмырды дәріптейді. Татулық, адалдық жігіттер арасында қаншалықты бағалы болса, жұбайлар (жар) арасында да, кейіндеп ерлі-зайыптылардың өзге құрбы-құрдаспен қарым-қатынасына да маңызды фактор екендігін көрсетеді. Түптеп келгенде, ақын ойының өзегінде, «пайда ойламай, ар ойлайтын» салауатты қоғам құндылығы жатыр. Өлең ақынның «Көкірегінде қаяу жоқ, қиянат жоқ, Қажымас, қайта айнымас қайран татуды!» көксеген мақсатынан туындағанын аңғаруға болады.

«Тәрбие тал бесіктен» берілетінін жете білген халық тәлімді ұл, тәрбиелі қыз қалыптастыру үшін ата, ана, ата, әже, аға, әпке, ағайын, тума, ел, жұрт болып бала тәрбиесіне қатысып, үлгі, өнегені қауым боп жүзеге асырып отырған. Бұл ретте шағын отбасында дүниеге келіп, бір есіктен кіріп-шығатын, жеке бөлме, дербес өмір сүретін кейбір ұлт өкілдеріне қарағанда қазақ отбасының балаларының өмірден қарманары мен қамтыры мол.

Сонымен түркілік тәлім-тәрбиелік мәдениеттің түп-төркіні сонау Орхон-Енисейден басталатын көне түркі ескерткіштерінен, тарихи жазба мұралар мен көшпенді ата-бабамыздың көшелі өмір салтынан бастау алады.

«Тектінің ұрпағы, көргендінің баласы бол» дегенді ту етіп ұстанған түркі жұртының ұрпақ тәрбиесіне қатты көңіл бөлгендігін жоғарыдағы мысалдардан айқын аңғаруға болады. Ал,

«Ел басшысы болсаң егер, жағымды істі кәсіп ет,

Бек қасында адамдарға жақсылықты тасып өт».

Парасатпен жалықпастан үйренсең зор білімді,

Көрсетесің дандайсымай сынақта асыл сырынды.

Ұлым, саған әдепті мирас етіп қалдырамын,

Жағалағын, жайқалған білімдінің бал құрағын,—дейтін [5] адамгершілікке, білімпаздыққа, парасаттылыққа баулитын тәрбиелік мәні зор философиялық сарындағы тәмсілдер де түркі жұртының өнегелі өмірінен хабардар етеді.

Қорыта келгенде, түркі тілдес халықтарға ортақ отбасылық құндылықтардың тілдік бейнесі ауыз әдебиеті мен жазба әдебиетінде көркем өрнек тапқан. Әсіресе сөз зергері Абайдың гуманистік ой-пікірлері идеялық жағынан, көркемдік, педагогикалық мазмұнының байлығымен ерекшеленеді. Бүгінде халықтың құнды қазынасына айналып отырған Абай тағлымы қоғамымызды рухани байытуға, оның гуманистік және адамгершілік идеяларына, мақсат-мұраттарына қызмет ететіні айдан анық. Ал Отбасы тәрбиесі қоғам тәрбиесімен сабақталып жатыр. Отбасынан болашақ ел қорғаны ұландар, ел анасы Ұмайлар, өз заманының Домалақ аналары шығары ақиқат. «Әр адам бақытты болса, адамзат қоғамы

бақытты болады» демекші Егемен елдің озық болмағы да ұлағатты отбасыларға тікелей қатысты екендігі ақиқат деп түйеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер

«Түркілік тәрбие» антологиясы. -Алматы: Интеллсервис, 2013. –1004 б.

Абай Құнабайұлы. Шығармаларының томдық толық жинағы. Алматы, Жазушы 1995.

Қазақ халқының мақал-мәтелдері. -Алматы, «Жазушы». 1989. 192 б.

Қазақ халқының мақал-мәтелдері. -Алматы, «Жазушы».1989ж. 192б.

М.Қашқари. Түбі бір түркі тілі. -Алматы, «Ана тілі». 1993. 200 б.